

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه: اکبر اقوام کرباسی

عنوان و نام پدیدآور: اراده الهی در اندیشه امامیه نخستین

مشخصات نشر: قم: مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: ۲۴۸ ص.

فروست: پژوهشکده کلام اهل بیت (علیهم السلام)؛ ۳۱.

شابک (ISBN): ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا. ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

یادداشت: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

یادداشت: کتابنامه ص. (۲۲۷) - ۲۴۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

موضوع: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

موضوع: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

شناسه افزوده: مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. پژوهشکده کلام اهل بیت (علیهم السلام).

شناسه افزوده: پژوهشگاه قرآن و حدیث

رده‌بندی کنگره: BP ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

رده‌بندی دیویی: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۴-۴۴۴-۴۴۴

اکبر اقوام کرباسی

پژوهشگاه قرآن حدیث

پژوهشکده کلام اهل بیت / ۳۱

اراده الهی در اندیشه امامیه نخستین

اکبر اقوام کرباسی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

ویراستار: محمد حسینی

صفحه آرا: محمد حسینی

طراح جلد: حسن فرزنانگان

ناشر: سازمان چاپ و نشر دار الحدیث

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

سازمان چاپ و نشر

سازمان چاپ و نشر دار الحدیث: قم، میدان شهدا، ابتدای خیابان معلم، پلاک ۱۲۵

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۱۶۵۰ - ۰۲۵-۳۷۷۴۰۵۲۳ - ص.پ: ۳۷۱۸۵/۴۴۶۸

hadith@hadith.net

<http://www.hadith.net>

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

۹	سخن پژوهشگده
۱۳	پیش گفتار
۲۵	فصل اول: معناشناسی اراده در منابع وحیانی
۲۸	«اراده» در لغت
۲۹	اراده در آیات قرآن کریم
۳۰	معنای اراده در قرآن کریم
۳۱	اراده الهی به مثابه فعلی از افعال خداوند
۳۶	کیفیت تحقق اراده الهی
۴۲	گستره و متعلقات اراده خداوند در قرآن کریم
۴۴	اراده در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۴۴	معنای اراده در روایات
۴۶	اراده الهی؛ صفت فعل یا صفت ذات؟
۵۰	مراتب اراده الهی
۵۸	اراده الهی و ایجاد علمی اشياء
۶۳	اقسام اراده خداوند
۶۵	عدم تلازم اراده تکوینی و رضایت خداوند

فصل دوم: مدرسه کوفه و نخستین تبیین‌های کلامی از اراده الهی	۶۹
مدرسه کلامی کوفه؛ ویژگی‌ها و امتیازات.....	۶۹
ماهیت اراده از منظر متکلمان امامیه در مدرسه کوفه.....	۷۴
مبانی نظریه‌پردازی‌های متکلمان کوفه.....	۷۶
حرکت و مفهوم‌شناسی آن میان متکلمان سده دوم.....	۷۶
فعل و حقیقت آن در نگاه نخستین متکلمان امامیه.....	۸۱
«معنا» و مقصود از آن در نظر متکلمان کوفه.....	۸۵
نظریه‌های متکلمان کوفه درباره اراده الهی.....	۹۵
نظریه هشام بن حکم.....	۹۶
نظریه مؤمن الطاق.....	۹۹
جمع‌بندی.....	۱۰۳
فصل سوم: مدرسه قم و امتداد نگره محدثان متکلم کوفه	۱۰۷
مدرسه کلامی قم؛ ویژگی‌ها و امتیازات.....	۱۰۷
اراده الهی از منظر شیخ کلینی.....	۱۱۱
اراده صفت فعل یا صفت ذات؟.....	۱۱۳
مراتب فعل الهی در نظر کلینی.....	۱۱۷
اراده تکوینی و اراده تشریحی.....	۱۲۴
نسبت علم و اراده خدا.....	۱۲۸
اراده به معنای إحداث فعل.....	۱۳۰
اراده از نظر شیخ صدوق.....	۱۳۱
اراده؛ صفت فعل یا صفت ذات؟.....	۱۳۳
مراتب فعل الهی از نظر شیخ صدوق.....	۱۳۵
علم خداوند و اراده و مشیت او.....	۱۳۷
اراده تکوینی و اراده تشریحی.....	۱۴۳
اراده به معنای إحداث فعل.....	۱۴۴

جمع‌بندی	۱۴۵
فصل چهارم: مدرسه بغداد و گامی نوین در تبیین اراده الهی	۱۴۹
مدرسه کلامی بغداد؛ ویژگی‌ها و امتیازات	۱۴۹
خط فکری شیخ مفید	۱۵۲
خط فکری سید مرتضی و شاگردانش	۱۵۴
ماهیت اراده از نظر متکلمان امامیه در مدرسه بغداد	۱۵۷
اراده الهی، در نظر شیخ مفید	۱۵۸
سید مرتضی و گامی دیگر در تبیین ماهیت اراده الهی	۱۶۵
شیخ طوسی و امتداد اندیشه سید مرتضی	۱۷۰
کراجکی و هم‌نوایی با اندیشه شیخ مفید	۱۷۵
حمّصی رازی و یکسان‌نگاری اراده با داعی	۱۷۸
جمع‌بندی	۱۸۱
فصل پنجم: تحلیلی از چگونگی و جرایب سیر تطوّر اراده الهی	۱۸۷
نگاهی به مناسبات کلام امامیه با معتزله	۱۹۴
شیخ مفید و جریان بغدادی اعتزال	۱۹۷
اراده از نظر معتزله بغداد	۲۰۰
سید مرتضی و جریان معتزلیان متقدّم بصری	۲۰۳
اراده از نظر مُتقدمان جریان بصری اعتزال	۲۰۵
معتزلیان متأخر و اراده خداوند	۲۱۲
نظریه فیلسوفان مشاء در باب اراده الهی	۲۲۰
کتاب‌نامه	۲۲۷
نمایه اعلام	۲۳۹

سخن پژوهشگرده

شیعه امامیه با بهره‌مندی از مکتب گران سنگ اهل بیت علیهم‌السلام و با تکیه بر معارف اصیل قرآن کریم، پیشینه‌ای پرمایه و افتخارآمیز در پاسداری از دستاوردهای والای قرآن کریم و رسول گرامی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم برجای گذاشته و پیشاهنگی خود را در پاسداری و گسترش اسلام اصیل نشان داده است، اما متأسفانه دشمنان از دیرباز با کینه‌توزی و کوته‌اندیشی تمام همت خود را در تلاش برای پوشاندن چهره اسلام اصیل به‌کار گرفته‌اند و با بهره‌مندی از ابزارهای مختلف و پوشاندن حقایق آشکار تاریخی، تلاش می‌کنند تا چهره واقعی مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را مخدوش ساخته و تصویری ناقص و غیر واقعی از اندیشه تشیع و پیروان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام ارائه دهند. از سوی دیگر، عناصر مختلف سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و فرهنگی در طول تاریخ تشیع در اندیشه شیعه و کیفیت بیان آن در محیط‌های مختلف تأثیر گذاشته، سبب پیدایش قرائت‌های مختلف از نظام تفکر شیعی شده است؛ از این‌رو، بازخوانی و بررسی معارف و اندیشه‌های امامیه در طی دوره‌های مختلف تاریخی و در نهایت بازیابی و فهم عمیق معارف اهل بیت علیهم‌السلام ضروری به نظر می‌رسد. بدیهی است که برای این نیل به این هدف، مسئله‌های فراوانی را باید به بحث گذاشت و موضوعات بسیاری را به دست تحقیق سپرد. این حرکت به دلیل

گسترده‌گی موضوعات و کمبود امکانات، نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و جامع است و تنها با همت و هماهنگی مؤسسات و محققان برجسته امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام دقیقاً بر اساس همین نگرش و تحلیل، شکل گرفت تا قفل غفلت و غبار تغافل را از اندیشه تشیع باز کرده و بزدايد و آموزه‌های گران سنگ قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام را به دور از پرده پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان، معرفی کند. بر این اساس، پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام پژوهش در زمینه‌های مرتبط با معارف بنیادین اسلامی را از اهداف اساسی خویش می‌داند و بدین منظور بازخوانی اندیشه‌های امامیان نخستین و به‌ویژه اصحاب امامیه در دوران حضور را در کنار پژوهش‌های بنیادین در معارف اعتقادی کتاب و سنت، از وظایف اصلی خود تلقی می‌کند.

کتاب پیش‌رو در موضوع «اراده خداوند و تطوّر آن در نگاه امامیه نخستین» بخشی از کلان‌پروژه «بازشناسی اندیشه کلامی امامیه» است. این پژوهش با آثار دیگری که در سایر عناصر معرفتی شیعه سامان یافته است، تکمیل خواهد شد و در نهایت، تقریر جامعی از اندیشه کلامی امامیه - پیش از ورود اندیشه‌های فلسفی و عرفانی - ارائه خواهد داد. در این کتاب به معنانشناسی اراده و اقسام آن در متون و حیاتی و تطوّر دیدگاه امامیه در این موضوعات پرداخته شده است. نویسنده محترم کتاب تلاش کرده است تا با بررسی دقیق منابع و گزارش‌های موجود از این دوران، دیدگاه اصحاب امامیه در دوره حضور و تطوّر آن در دوره‌های بعد را - با توجه به عوامل فکری و اجتماعی مختلف - بررسی و تحلیل کند.

در پایان، بر خود فرض می‌دانیم از همه کسانی که این پژوهشکده را در تبیین ابعاد معرفتی معارف اهل بیت علیهم‌السلام مدد می‌رسانند، قدردانی کنیم؛ از رئیس محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث، حضرت آیت‌الله محمدی‌ری‌شهری که بُردبارانه و گشاده‌دست همه امکانات لازم را برای این خدمت علمی و معنوی فراهم ساخته‌اند و نیز قائم مقام محترم پژوهشگاه جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر رضا برنجکار و

مدیران و همکاران ارجمندشان که بیشترین سهم را در این میان برعهده داشته‌اند و از معاون محترم پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر سید حسن طالقانی و از نویسنده محترم کتاب جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی قدردانی و سپاسگزاری می‌کنم و توفیقات بیشتر ایشان را از خداوند متعال، خواستارم.

همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می‌دانیم و بر این نعمت، سرِ سپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولا یمان حضرت ولی عصر (عج) را بزرگ‌ترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌شماریم.

محمد تقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام

پیش‌گفتار

گفت‌گو درباره ماهیت اراده خداوند، از آن رو که زیرساخت نظام فعل الهی را تدارک می‌کند، در زمره یکی از بنیادی‌ترین مباحث الهیات افعال است. نگاهی کوتاه به مضامین متون مقدس ادیان الهی، حاکی از این واقعیت است که مقوله فعل پروردگار در تمامی این متون، در شمار مهم‌ترین مباحث الهیاتی است.^۱ این مسئله میان مسلمانان نیز اهمیت به‌سزایی دارد. اهمیت و فایده بحث از «ماهیت اراده خداوند» به مثابه مهم‌ترین رکن الهیات افعال، طبعاً بازبسته اهمیت بحث از فعل پروردگار خواهد بود. این اهمیت از آن‌روست که فعل، کارکردی معرفت‌شناسانه در شناخت اصلی ارکان الهیات دارد؛ زیرا مسلمانان اتفاق نظر دارند که از نظر معرفتی، راهی به شناخت ذات خداوند برای مخلوقات وجود ندارد و حتی شناخت مستقیم اسماء و صفات خداوند نیز برای انسان‌ها مقدور و ممکن نیست؛ از همین رو، در قرآن کریم، اسماء و صفات پروردگار همچون ذات او تسبیح و تقدیس شده‌اند؛ آن‌جا که فرمود: «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى»^۲، اما از نظر صاحبان دین، راه شناخت

۱. نک: مک‌گراث، درسنامه الهیات مسیحی، بخش سوم.

۲. سوره اعلی، آیه ۱.